

ПРЭФІКСАЛЬНА-СУФІКСАЛЬНЫЯ ІАН-ПРЫМЕТНІКІ Ў МОВЕ БЕЛАРУСКАЙ МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ 2-Й ПАЛОВЫ XX – ПАЧАТКУ XXI СТ.

У артыкуле на матэрыяле мовы паэтычных і праяічных твораў Д. Бічэль-Загнетавай, Г. Булыка, У. Верамейчыка, А. Дзеружынскага, К. Камейшы, У. Марука, В. Ткачова, М. Чарняўскага, І. Шамякіна і іншых беларускіх паэтаў і пісьменнікаў даследуюцца суфіксальна-прэфіксальныя індывідуальна-аўтарскія прыметнікі. Найбольшай прадуктыўнасцю сярод іх вызначаюцца наватворы з канфіксам без- (бес-, бяз-, бяс-) – -н-. Невялікую лексічную групу складаюць утварэнні з канфіксамі за- – -н- і за- – -ав-. Групы наватвораў з іншымі канфіксамі малалікія. Усе яны ўтвараюцца пераважна па агульнамоўных словаўтваральных тыпах.

У мове мастацкай літаратуры прыметнікі выкарыстоўваюцца ў якасці эпітэтаў. Шукаючы свежы, непаўторны эпітэт, як і іншыя вобразныя сродкі, пісьменнікі нярэдка звяртаюцца да словаўтварэння. Словы, у т. л. і прыметнікі, якія ўтвараюцца пісьменнікамі і звычайна не ўжываюцца па-за кантэкстам, называюцца індывідуальна-аўтарскімі неалагізмамі (ІАН).

Уласна прэфіксальна-суфіксальнымі лічацца прыметнікі, «у якіх бяспрэфіксная частка самастойна не выкарыстоўваецца, мае іншы суфікс або адрозніваецца націскам..., а таксама ўтварэнні з прэфіксамі ад-, бяз-, за-, пад-, пры-, якія ў аднолькавай меры суадносяцца як з назоўнікамі і прыназоўнікамі, так і з бяспрэфікснымі прыметнікамі» [1, с. 314].

Разгледзім утварэнне прэфіксальна-суфіксальных ІАН-прыметнікаў у мове беларускай мастацкай літаратуры 2-й паловы XX – пачатку XXI ст., у паэтычных і праяічных творах В. Аколавай, Д. Бічэль-Загнетавай, Г. Булыка, У. Верамейчыка, А. Дзеружынскага, К. Камейшы, К. Кірэнкі, У. Марука, В. Ткачова, М. Чарняўскага, І. Шамякіна і іншых беларускіх паэтаў і пісьменнікаў.

Аналіз зафіксаванай індывідуальна-аўтарскай ад'ектыўнай прэфіксальна-суфіксальнай лексікі паказвае, што найбольшай актыўнасцю вызначаюцца наватворы з канфіксам без- (бяз-, бес-, бяс-) – -н-, што маюць словаўтваральнае значэнне 'які ўказвае на адсутнасць таго, што названа ўтваральным словам': *безганарарны* 'які не мае ганарару': *І бясплатна, бясплатна працуе! Безганарарнае радыё, заўваж! Вось дзе вышэйшае дасягненне сумленнасці! А?* [2, с. 13]; *бездаверны* 'які не мае даверу': *Не вер, матуля, што я стала бездавернай...* [3, с. 126]; *беззалотны* 'які не мае золата; тут: які не

дасягнуў славы’, *бясрэрэбны* ‘які не мае срэбра; тут: які не дасягнуў славы’: *Неспакойныя, / Бясрэрэбныя / І беззалотныя... / Дзе вы, / на ўсё гатовыя / Дзеля жыцця, / Паэты?! [4, т. 2, с. 191]; безсталоўны* ‘які не мае стала для харчавання’, *бесталонны* ‘які не мае талонаў’: *Што б ні браў: / «Ці ёсць талоны?» / Згубіш іх – / Дык возьме звіх: / Бесталонны – безсталоўны, / Хто б ні быў ты, / Нуль без іх! [5, с. 40]; безуліковы* ‘які не мае ўліку’: *Іван не любіў гэтых дзяжурстваў: безуліковая праца... [6, с. 144]; бязводгаласны* ‘пазбаўлены водгаласу’: *Пашапчы мне... / Пашапчы – / Назаўжды пазбаў / Ад прыстанка ціхіх... / Ад бязводгаласных далячынь [4, т. 2, с. 373]; бязвэйсны* ‘які не мае вейсця’: *Хто ў бязвэйсныя жылы / віры крываносныя / сплёў? [7, с. 57]; бязмысны* ‘які не мае мысы’: *І да самае смерці дарую / Усё, што будзе, / І ўсё, што было: / І вяшчунную лапу сляпую, / І драпежна-святое крыло, / На ўзвей вецер падзёртую / Веру, / Варажбу на абсмаках касцей / Я дарую / бязмыснаму зверу / І ніколі нікому / з людзей [7, с. 17]; бескарэнны* ‘які не мае каранёў’: *Шукаю ў тумане / апошні прытулак туману, / пустыя іляхі / пазначаю тваімі слядамі / І рву / бескарэнныя травы – / і гоіцца рана – / Твой свет, / паламаны да сподняй рабрыны, / Адаме... [7, с. 31]; бескасцюмны* ‘які не мае касцюма’: – *Жыў і я ад цябе праз сценку / Бескасцюмным халасцяком [8, с. 68]; беспатронны* ‘такі, у якім няма патронаў’: *Набрынялі крывёй гімнасіёркі, / І, здаецца, расплавіцца бронза, / Каб па ворагу пырснуць / З беспатронных ствалоў аўтаматаў [9, с. 145]; бестрамвайны* ‘такі, у якім няма трамваяў’: *Дзцінства ранае месчачковы / Я ўспомніў праз тваю руку, / І зноў я – Лёнік Васілёвы / У бестрамвайным гарадку [10, с. 256]; бесхамутны* ‘які не мае патрэбы ў хамуце’: *А зараз коні бесхамутныя [11, т. 1, с. 173]; бяспроўзвішчы* ‘які не мае прозвішча’: *Калі жывеш у шматкватэрным доме, дык частка людзей, з якімі нават вітаешся ў ліфце, усё адно застаюцца толькі бяспроўзвішчымі і безыменнымі суседзямі [12, с. 314–315]; бяссценны* ‘які не мае сцен’: *Сябрукам і поўначчу не спіцца. / Ім бяссценнай хатай – цэлы свет [13, с. 44]. Тып высокапрадуктыўны ў літаратурнай мове [1, с. 314].*

Невялікую лексічную групу складаюць ІАН-прыметнікі з конфіксамі *за- – -н- і за- – -ав-* з агульным словаўтваральным значэннем ‘які знаходзіцца па той бок, за тым, што названа ўтваральнай асновай’: *забільярдны* ‘які адбываецца ў час гульні ў більярд’: – *Валянцін Адамавіч, можа, не будзем лічыць са сваёй тэхнічнай вышкі, што травы – рэч другарадная? – сказаў госьць мякка, далікатна, з яўным намерам скіраваць забільярдную размову ў жартаўлівае рэчышча [14, с. 21]; загасцінцавы* ‘які знаходзіцца за гасцінцам’: *Журавель загасцінцавай студні крылаты [15, с. 157]; задаляглядны* ‘які знаходзіцца за даляглядам’: *І не азвацца на залёты / Задалягляднай вышыні, / Што ўсё пытае, чый ты, хто ты, / Чые трымаюць карані... [16, с. 36]; залужны* ‘які знаходзіцца за лугам’: *Не я шышыны куст духмяны / Прынёс з залужнага грудка... [4, т. 2; с. 354]; заплотавы* ‘які знаходзіцца за плотам’, *затынны* ‘які знаходзіцца за тынам’: *Не ўе жаўрук гнязда між палыну / І не пье над ім – заплотавым, затынным, / Вітаючы зялёную вясну / Ці колас зернем наліваючы бурштынным [17, с. 7]; зазімны* ‘які знаходзіцца за зімой’: *Мы доўга глядзелі / Ў зазімныя далі, / Бы кроплю надзеі / Сабе пакідалі [11, т. 1, с. 83]. Тып прадуктыўны ў літаратурнай мове, асабліва ў географічнай тэрміналогіі [1, с. 314].*

Прэфіксальна-суфіксальныя ІАН-прыметнікі з іншымі конфіксамі ў мове беларускай мастацкай літаратуры 2-й паловы ХХ – пачатку ХХІ ст. малалікія. Яны ўтвараюць наступныя словаўтваральныя тыпы:

1) прэфікс над- + аснова назоўніка + суфікс -н- = прыметнік са значэннем ‘які знаходзіцца над тым, вышэй за тое, што названа ўтваральным словам’: *наддарожны* ‘які знаходзіцца над дарогай’: *І калі мы іляхамі арлінымі / Паляцім да планет насцярожаных, – / Ты (Зямля), прапахлая кменам і глінаю, / Будзеш зоркаю наддарожнаю [18, т. 1, с. 29]; надкручны* ‘які знаходзіцца над кручай’: *Возера стаіць, не зварухнеца, / Бо агеньчыкам надкручнай хаты / Аж да дна, нібы цвіком, прыбіта, – / Каб не ссунулася анікуды [18, т. 1, с. 59]; наднебны* ‘які знаходзіцца вышэй неба’: *Сама што ў леце крумкач / ілях свой наднебны скрывіў [15, с. 109]. Тып прадуктыўны ў спецыяльнай тэрміналогіі [1, с. 315].*

Іншы раз замест *над-* у складзе конфікса ўжываецца прэфікс *панад-*: *панадазёрны* ‘які знаходзіцца па-над возерам’ (параўн.: *надазёрны*): *А потым грукне (вясна) ў шыбы хаты, / Паразмяце снягоў гарбы, / Пасля раскрые вачаняты / Панадазёрнае вярбы* [19, т. 4, с. 72]. Тып аказіянальны;

2) прэфікс *над-* + аснова назоўніка + суфікс *-н-* = прыметнік са значэннем ‘які знаходзіцца пад тым, ніжэй за тое, што названа ўтваральным словам’: *надбізунны* ‘які знаходзіцца пад бізуном’: *Гнула песня стан / Служкай надбізуннаю...* [20, т. 3, с. 205]; *надгарматны* ‘які знаходзіцца пад гарматамі’: *Сэрца – як набат, што б’е трывогу / За мільёны надгарматных душ* [20, т. 1, с. 373]; *надплотны* ‘які знаходзіцца пад плотам’: *Пёс набыў надплотныя звычкі шчанюком* [20, т. 3, с. 231]; *надсонечны* ‘які знаходзіцца пад сонцам’: *Ведай жа: / Ты пераможаш / І час, / І арбіты надсонечных трас...* [4, с. 2, с. 377];

3) прэфікс *пры-* + аснова назоўніка + суфіксы *-н-* або *-ск-* = прыметнік са значэннем ‘які знаходзіцца ў непасрэднай блізкасці ад таго, што названа ўтваральным словам’: *прыафінскі* ‘які знаходзіцца ў непасрэднай блізкасці ад Афін’: *У Пірэі, прыафінскім кірмашова-марацкім порт-мястэчку, малінава-бронзавыя гандляры амаль жабрацкімі жэстамі і тужлівымі галасамі... будуць упрошваць купіць у іх хоць якую-небудзь рыбіну ці жменю ружовых крэветак* [10, с. 217]; *прынагодны* ‘які заўсёды пры нагодзе’: *Ну-у-у, а калі ёсць нагода сфатаграфавання? Тады, калі і за стол святочны сесці... Такія прынагодныя мы застанемся не толькі на фота* [12, с. 37]; *прылясны* ‘які знаходзіцца пры лесе’: *Снегу, на якім ужо засумавала душа, тут, на прылясным сябравым лецішчы, насытана дабравата* [21, с. 25]. У літаратурнай мове гэтыя дэрывацыйныя тыпы прадуктыўныя ў тэрміналогіі [1, с. 315];

4) прэфікс *не-* (*ня-*) + аснова дзеяслова + суфікс *-н-* = прыметнік са значэннем ‘які характарызуецца адсутнасцю дзеяння, стану, немагчымасцю ажыццявіць дзеянне, названа ўтваральным словам, або падвергнуцца яму’: *нязгінны* ‘які немагчыма сагнуць’: *Каранаваны кронай нязгіннай, / Край мой спаконны – / Азімы дуб / З выпаленай сэрцавінай* [18, т. 1, с. 260]; *непрывязны* ‘які не прывязваюць’: *Быццам статак непрывязны, / Мы для гэтае воўчае зграі: / Як народ накарміць, вечно дбаюць / Дамарошчаня гаваруны* [22, с. 23]. Такія ўтварэнні звычайна суадносяцца са спалучэннем «не + дзеяслоў»: *не згінаць – нязгінны, не прывязаць – непрывязны*. Тып прадуктыўны ў літаратурнай мове [1, с. 315].

3 гэтым жа дэрывацыйным значэннем ужываецца прыметнік *нерастанны* ‘неразвітальны’, утвораны, у адрозненне ад папярэдніх ІАН, прэфіксацыяй + дэпостфіксацыяй + суфіксацыяй (< *не-* + *раста(ц)ца/ца/* + *-нн(ы)*): *І два словы, два вечныя словы – / Я кахаю – пачулі дубровы. / У таемным кутку / Ты дала мне руку / Прывітальную, / Нерастанную* [23, с. 124];

5) прэфікс *да-* + аснова назоўніка + суфікс *-н-* = прыметнік са значэннем ‘які адбываецца да таго, што названа ўтваральнай асновай’: *даснежны* ‘які адбываецца да снегу’: *Снягі – над усёй мітуснёй / Даснежных маіх лістападаў, / Як вырай высокі / над садам, / Дзе дрэвы пасаджаны мной* [24, с. 54]. Тып непрадуктыўны, адзначаны адзінкавымі прыкладамі ў літаратурнай мове [1, с. 316];

6) прэфікс *паміж-* + аснова назоўніка + суфікс *-н-* = прыметнік са значэннем ‘які займае прамежкавае становішча ў адносінах да аднолькавых прадметаў, паняццяў, з’яў, названых утваральным словам’: *паміжпланетны* ‘які знаходзіцца паміж планетамі; міжпланетны’: *У век ракетна-самалётны паміжпланетных караблёў, калі б нанова жыць, ахвотна зямлю б я пешкам абышоў. І жыў бы я адзінай справай і найжаданаю з надзей – пазнаць усе дрэвы, кветкі, травы, а найгалоўнае – людзей. Хто і часны з іх, а хто ў суровых умовах і часця не пазнаў* [25, с. 49]. Тып аказіянальны. У літаратурнай мове прыметнікі з такім дэрывацыйным значэннем утвараюцца пры дапамозе конфікса *між-* – *-н-* [1, с. 314], нарматыўнай лічыцца лексема *міжпланетны* [26, с. 345];

7) прэфікс *прад-* + аснова назоўніка + суфікс *-ск-* = прыметнік са значэннем ‘які непасрэдна папярэднічае па часе, прасторы таму, што названа ўтваральным

словам': *прадснежаньскі* 'які непасрэдна папярэднічае снежнаю': *Як свойская сініца, / На цёплую далонь / Даверліва [ліст] садзіцца, / А з вачанят – агонь, – / Халоднага пажару / Трымценне і спалох, / Бярозавых стажараў / Прадснежаньскі парог...* [27, с. 153]. У літаратурнай мове прыметнікі з такім дэрывацыйным значэннем утвараюцца пры дапамозе прыстаўкі *перад-* [1, с. 315];

8) прэфікс *най-* + аснова назоўніка + суфікс *-іст(ы)* са значэннем 'які праяўляе прымету, што названа ўтваральным словам, у найвышэйшай ступені': *найпаклоністы* 'з паклонам': *Шчодро нам ічасце адшкадавалі – / Не паміраеш з ім і не жывеш, / Хоць пачапі ім за гэта медалі / Ці паднясі найпаклоністы верш* [22, с. 169].

Такім чынам, у мове беларускай мастацкай літаратуры 2-й паловы XX – пачатку XXI ст. найбольшай прадуктыўнасцю сярод прэфіксальна-суфіксальных ІАН-прыметнікаў вызначаюцца ўтварэнні з конфіксам *без-* (*бяз-, бес-, бяс-*) – *-н-*. Невялікую лексічную групу складаюць наватворы з конфіксамі *за-* – *-н-* і *за-* – *-ав-*. Групы прыметнікаў з іншымі конфіксамі з'яўляюцца малалікімі – ад 1 да 4 слоў. Яны ўтвараюцца пераважна па агульнамоўных дэрывацыйных тыпах.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Беларуская граматыка: у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – Ч. I: Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. – 431 с.
2. Ткачоў, В. Ю. Тратнік: кніга прозы / Васіль Ткачоў. – Гомель: РПУП «Палесдрук», 2002. – 384 с.
3. Аколава, В. Вяртанне ў заўтра: лірыка / Валянціна Аколава. – Мінск: Маст.літ., 1990. – 238 с.
4. Кірэенка, К. Збор твораў: у 3 т. / Кастусь Кірэенка. – Мінск: Маст. літ., 1986–1988. – Т. 2: Вершы, паэмы 1962–1981. – 1987. – 495 с.
5. Чарняўскі, М. Лёкса ў люксе: сатыра, гумар / Мікола Чарняўскі. – Мінск: Маст.літ., 1993. – 160 с.
6. Шамякін, І. Выбраныя творы: у 3 т. / І. Шамякін. – Мінск: Маст. літ., 1992. – Т. 3: Вазьму твой боль: раман; Драма; аповесць; Аксана: апавяданне. – 462 с.
7. Булыка, Г. Турмалін: вершы / Галіна Булыка. – Мінск: Маст. літ., 1994. – 94 с.
8. Камейша, К. Пярэймы дня: вершы і паэмы / Казімір Камейша. – Мінск: Маст. літ., 1998. – 168 с.
9. Верамейчык, У. Клянуся Прыпяццю: паэзія / Уладзімір Верамейчык. – Мінск: Маст. літ., 1988. – 191 с.
10. Дранько-Майсюк, Л. Гаспода: выбранае / Леанід Дранько-Майсюк. – Мінск: Маст. літ., 1998. – 382 с.
11. Зуёнак, В. Выбраныя творы: у 2 т. / Васіль Зуёнак. – Мінск: Маст. літ., 1996–1998. – Т. 1: Гронка цішыні: выбр. вершы / прадм. Р. Барадуліна. – 1996. – 446 с.
12. Глобус, А. CONVOLUTUS: лірыка і проза / Адам Глобус. – Мінск: Сучасны літаратар, 2008. – 832 с.
13. Юрчанка, Г. Парнаскія ўхабы: пародыі, эпіграмы / Георгій Юрчанка. – Мінск: Маст. літ., 1979. – 128 с., іл.
14. Шамякін, І. Зб. тв.: у 6 т. / Іван Шамякін. – Мінск: Маст. літ., 1979. – Т. 5: раман і аповесць: Снежныя зімы; Гандлярка і паэт. – 608 с.
15. Бічэль-Загнетава, Д. Снапок: выбраныя вершы / Данута Бічэль-Загнетава. – Мінск: Маст. літ., 1999. – 446 с.
16. Марук, У. А. Інкрустацыя голасам: вершы / Уладзімір Марук. – Мінск: Маст. літ., 1991. – 142 с.
17. Лойка, А. Трэці золак: вершы і паэма / Алег Лойка. – Мінск: Маст. літ., 1993. – 254 с.

18. Барадулін, Р. Зб. тв.: у 5 т. / Рыгор Барадулін. – Т. 1: Вершы / прадм. В. Сёмухі. – Мінск: Маст. літ., 1996. – 479 с.
19. Броўка, П. Збор твораў: у 9 т. / Пятрусь Броўка. – Т. 4: Вершы, паэма 1965–1972. – Мінск: Маст. літ., 1989. – 591 с.
20. Куляшоў, А. Збор твораў: у 5-ці т. / Аркадзь Куляшоў. – Мінск: Маст. літ., 1974–1977. – Т. 1–5.
21. Камейша, К. Ад Кромані да Свіцязі: лірычныя запісы, мініяцюры, эсэ / Казімір Камейша. – Мінск: Маст. літ., 2013. – 413 с.
22. Тармола-Мірскі, Р. Прычасце: паэзія / Р. Тармола-Мірскі. – Мінск: Маст. літ., 2000. – 288 с.
23. Дзеружынскі, А. Веснавей: песні і вершы / А. Дзеружынскі. – Мінск: Маст. літ., 1994. – 207 с.
24. Някляеў У. Адкрыццё: вершы / А. Дзеружынскі. – Мінск: Маст. літ., 1976. – 80 с. («Першая кніга паэта»).
25. Глебка, П. Збор твораў: у 4-х т. / Пятро Глебка. – Мінск: Маст. літ., 1984. – Т. 1: Вершы, балады і паэмы / аўт. прадм. А. Вялюгін. – 319 с.
26. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: больш за 65 000 слоў / пад рэд. М. Р. Судніка, М.Н. Крыўко; афармленне А.М. Хількевіча. – 2-е выд., дапрац. і дапоўн. – Мінск: БелЭн, 1999. – 784 с.
27. Зуёнак, В. Лета трывожных дажджоў: вершы / Васіль Зуёнак. – Мінск: Маст. літ., 1990. – 158 с.